GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ગીતા અને વસિષ્ઠ સંહિતાનાં કર્મ સિદ્ધાન્તનું તુલનાત્મક અધ્યયન

પટેલ હિરલ અનિરુદ્ધ[1]

સારાંશ

સંહિતા અને ઉપનિષદ મુજબ કર્મ માટે એવું કહ્યું છે કે 'જગત મિથ્યા બ્રહ્મ સત્ય'. એટલે ઈશ્વર કાજે અને ઈશ્વરની પ્રીતિ સિવાય કોઈપણ અપેક્ષા વગર સ્વધર્મને આધીન રહીને ફક્ત અને ફક્ત પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું તેને કહેવાય 'કર્મ'. 'યોગ' એટલે હરહંમેશ ચંચળ રહેતી ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રણમાં રાખીને પરમ તત્વ પરમેશ્વરમાં મન એકાગ્ર કરવું. (ભ.ગી.૨/ ૪૮) આમ, કર્મયોગ એટલે શરીર અને મનનો સમન્વય. શરીર કર્મ કરે છે અને મન તેને સમર્પિત છે. ભગવદ્ ગીતા માં મોક્ષના માર્ગ તરીકે કર્મયોગની કલ્પના શીખવેલ છે. વ્યક્તિએ પોતાની જવાબદારી અને કાર્યોને નિસ્વાર્થ પણે અને તેના પરિણામોની પરવા કર્યા વિના કર્મ કરવું જોઈએ. આ જ સાચી જીવન મુક્ત કક્ષા અને મુક્તિનો માર્ગ છે. કારણ કે તે વ્યક્તિને કર્મ અને જન્મ જન્મંતર ના ચક્ર માંથી મુક્ત કરે છે. (ભ.ગી.3) તેવી જ રીતે વશિષ્ઠ સંહિતામાં ઋષિ વશિષ્ઠ સમજાવે છે કે, વ્યક્તિએ પોતાના કર્તવ્યોને અલગતા સાથે અને ક્રિયાઓના પરિણામો સાથે અપેક્ષા વગર નિભાવવા જોઈએ આ રીતે વ્યક્તિ મુક્તિ અને પરમાત્મા સાથે તદાત્મય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (વ.સં. ૧) આમ બંને ગ્રંથોમાં કર્મયોગને નિસ્વાર્થ પ્રયાસ દ્વારા આધ્યાત્મિક મુક્તિનો માર્ગ બતાવવામાં આવેલ છે. કોઈપણ પરિણામની અપેક્ષા વગર કર્તવ્ય પાલન એ આંતરિક શાંતિ આપે છે તેમ જ પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી અલગતા તરફ દોરી જાય છે જે વ્યક્તિને પરમાત્મા સાથે જોડે છે.

મુખ્ય શબ્દો: *કર્મ, કર્મયોગ, અકર્મ, મોક્ષ, જન્મમરણ ચક્ર*

શોધ ઉદ્દેશ્ય

વશિષ્ઠ સંહિતા અને ભગવદ્ ગીતા માં બતાવેલ કર્મયોગ ની સામ્યતા અને ભેદ ચકાસવા માટે.

બંને ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલ કર્મયોગનો વ્યવહારિક અભિગમ સમજવા માટે.

શોધ પ્રકાર

વશિષ્ઠ સંહિતા અને ભગવદ્ ગીતા માં રહેલ કર્મયોગનું તુલનાત્મક અધ્યયન.

પ્રસ્તાવના

પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેણે ભૌતિક પ્રકૃતિ દ્વારા મેળવેલા ગુણો અનુસાર વિવશ થઈને કર્મ કરવું જ પડે છે. તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય એક ક્ષણ માટે પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. (ભ.ગી.3/૫) જે પોતાના કર્તવ્ય અને સ્વધર્મનું પાલન નથી કરતા તેમજ જે કર્મ કરે છે પણ તે ધર્મને અનુસાર નથી, તે 'અકર્મ' છે.

મનુષ્યએ ગ્રહણ કરેલા પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો પ્રમાણે નિર્દિષ્ટકાર્યો એ જ નિયત કર્તવ્ય કર્મ છે. મનુષ્યએ હંમેશા ફળની

[1] એમ.એસ.સી. – સેમ – 4, લકુલીશ યોગ વિશ્વવિદ્યાલય – અમદાવાદ - 380060

https://www.gapbhasha.org/

આસક્તિ રાખ્યા વગર સ્વ ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. જે મનુષ્ય પોતાના કર્મના ફળ પ્રતિ આસક્તિ ધરાવે છે તે મનુષ્ય તે કર્મનું કારણ પણ હોય છે . અને આ રીતે તે આવા કર્મ ફળોના પરિણામ સ્વરૂપ સુખ - દુઃખ ભોગવે છે. (ભ.ગી.૨/૪૭) યોગી પોતાના યોગ થકી કર્મનો યજ્ઞ કરીને અણીશુદ્ધ યોગ અગ્નિ દ્વારા યોગ ઉન્નતિ ને પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે કર્મયોગી ઈચ્છાઓનો યજ્ઞ કરીને મોક્ષને પામે છે. (વ.સં)

ભગવદ્ ગીતા અનુસાર કર્મયોગ

ભગવદ્ ગીતામાં શ્લોક

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" ||

અનુસાર ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્ર જ્ઞાન અનુસાર કર્તવ્ય ધર્મ તરીકે કરાતું નિત્ય કર્મ સાત્વિક ગુણ વાળું હોય છે. ફળ સહિતનું કર્મ એ બંધનનું કારણ બને છે. માટે આવું કર્મ અશુભ છે. દરેક મનુષ્યને તેના નિયત કર્તવ્ય કર્મો પર સ્વામીત્વ હોય છે પરંતુ તેણે ફળ પ્રતિ આસક્તિ રાખ્યા વગર કર્મ કરવા જોઈએ. આવા નિષ્કામ કર્મ નિઃસંદેહ મનુષ્યને મુક્તિના માર્ગ પ્રતિ દોરી જાય છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાનું નિયત કર્તવ્ય કર્મ કરવાનો અધિકાર છે પરંતુ તેને કર્મના ફળો પર અધિકાર નથી. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જાતને કદાપી પોતાના કર્મના ફળોનું કારણ માનવું જોઈએ નહીં અને સ્વકર્મ ન કરવામાં પણ કદી આસક્ત થવું જોઈએ નહીં. (ભ.ગી.૨/૪૭) સફળતા અને નિષ્ફળતાની સર્વ આસક્તિ છોડી દઈને કર્તવ્ય કર્મો કરવા, મનની આવી ક્ષમતા યોગ કહેવાય છે. (ભ.ગી.૨/૪૮) ભગવાનના કાર્યો માટે થતી સેવા એ જ કર્મયોગ અથવા બુદ્ધિયોગ કહેવાય છે. (ભ.ગી.૨/૫૧)
મનુષ્ય જ્યારે મનમાં ઉદ્ભવતી ઇન્દ્રિયતૃપ્તિની સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરે છે અને જ્યારે આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ થયેલું તેનું મન, આત્મામાં જ સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે વિશુદ્ધ દિવ્ય ચેતનામાં રહેલો, સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (ભ.ગી.૨/૫૫) ઇન્દ્રિયવિષયોનું ચિંતન કરવાથી મનુષ્યને તેમાં આસક્તિ થાય છે અને આવી આસક્તિ થી કામના ઉત્પન્ન થાય છે તથા કામમાંથી ક્રોધ ઉદ્ભવે છે. (ભ.ગી.૨/૬૨) ક્રોધમાંથી પૂર્ણ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને મોહથી સ્મરણ શક્તિનો વિભ્રમ થાય છે. જ્યારે સ્મરણ શક્તિ **ભ્રમિત** થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી મનુષ્ય સંસાર કુપમાં પુનઃપતન પામે છે.

બુદ્ધિયોગ પરબ્રહ્મ ઉપર સંપૂર્ણપણે આશ્રિત છે અને આ રીતે સર્વ ઈન્દ્રિયો ને સરળતાથી વશમાં લાવી શકાય છે. તેથી બંને પ્રકારના યોગ, ધર્મ તથા તત્વદર્શન તરીકે એકબીજા પર આધારિત છે. તત્વજ્ઞાન રહિત ધર્મ, કેવળ ભાવુકતા છે અથવા ક્યારેક ધર્માનધતા હોય છે અને ધર્મવિહીન તત્વજ્ઞાન એ માનસિક તર્ક વિતર્ક છે. (ભ.ગી.3/3)
હૃદયની શુદ્ધિ થયા વિના ગ્રહણ કરેલો સન્યાસ સામાજિક વ્યવસ્થામાં કેવળ ઉપદ્રવરૂપ નીવડે છે (ભ.ગી.3/૪) પોતાના નિયત કર્તવ્ય કર્મમાં જોડાયેલા રહીને, ભવ બંધનમાંથી મુક્ત થઈને ભગવદ્ ધામમાં જવાના પોતાના જીવનના ઉદ્દેશ્ય માટે મનુષ્ય એ કર્મ કરતા રહેવું એ વધુ શ્રેયસ્કર છે. (ભ.ગી.3/૭)

સામાન્ય જીવન નિર્વાહ માટે પણ મનુષ્યને કર્મ તો કરવું જ પડે છે તેથી, વિશિષ્ટ સામાજિક સ્થિતિ તથા ગુણને ધ્યાનમાં રાખીને નિયત કર્તવ્ય કર્મ એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલા છે કે તેઓ ઉદ્દેશ્યને પરિપૂર્ણ કરી શકે. તેથી મનુષ્યએ ભગવાન વિષ્ણુ પ્રીતિ અર્થે કર્મ કરવું જોઈએ. આ જગતમાં કરેલું કોઈ પણ અન્ય કર્મ બંધનનું કારણ થશે, કારણ કે સારા કે નરસા કર્મના ફળ તો હોય જ છે અને કોઈપણ ફળ કર્મના **કરતા** ને બંધનકારક હોય છે. માટે કૃષ્ણ ને પ્રસન્ન કરવા માટે કૃષ્ણ ભાવના પરાયણ થઈ કર્મ કરવું પડે અને જ્યારે મનુષ્ય આ રીતે કર્મ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત અવસ્થામાં રહે છે. (ભ.ગી.3/૯)

વેદોના નિદર્શન વિના કરેલું કોઈ પણ કર્મ, વિકર્મ અથવા અનઅધિકૃત કર્મ કે પાપ પૂર્ણ કર્મ કહેવાય છે. કર્મ ફળમાંથી

https://www.gapbhasha.org/

મુક્ત રહેવા માટે હંમેશા વેદોમાંથી નિદર્શન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. (ભ.ગી.3/ ૧૫) જે મનુષ્ય આત્મામાં જ આનંદ પામે છે, તથા જેનું જીવન આત્મ સાક્ષાત્કાર યુક્ત હોય છે અને જે પોતાની અંદર જ પૂર્ણપણે સંતુષ્ટ રહે છે, તેને માટે કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી. (ભ.ગી.3/૧૭)

ભગવાન એ સમસ્ત જીવો ના પિતા છે અને જો જીવો પથ ભ્રષ્ટ થઈ જાય, તો પરોક્ષ રીતે આ જવાબદારી ભગવાનની જ ઠરે. તેથી, જ્યારે જ્યારે આ નિયામક સિદ્ધાંતોનો અનાદર થાય છે, ત્યારે ભગવાન સ્વયં સમાજને સુધારવા માટે અવતરે છે. (ભ.ગી.3/૨૪) વિદ્વાન મનુષ્યોએ સકામ કર્મોમાં આસક્ત એવા અજ્ઞાની લોકોના મનને વિચલિત કરવા જોઈએ નહીં, તેમજ તેમને કર્મનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ નહીં, પરંતુ ભક્તિભાવ પૂર્વક કર્મમાં વ્યસ્ત રહેવા પ્રેરણા આપવી જોઈએ. (ભ.ગી.3/૨૬)

જીવ મિથ્યા અહંકારના પ્રભાવથી મોહ ગ્રસ્ત થઈને , પોતાની જાતને સમગ્ર કાર્યોનો કરતા માની લે છે, પણ હકીકતમાં ભૌતિક પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો દ્વારા તે થતા હોય છે. ભૌતિક ચેતના વાળો મનુષ્ય મિથ્યા અહંકારને કારણે એમ માની લે છે કે તે પોતે જ બધી વસ્તુઓનો કરતા છે. તે જાણતો નથી કે શરીર રૂપી યંત્ર ભૌતિક પ્રકૃતિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયું છે અને પ્રકૃતિ પરમેશ્વરના નિરીક્ષણ હેઠળ કાર્ય કરે છે. (ભ.ગી.3/૨૭)જ્ઞાની મનુષ્ય પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ કાર્ય કરે છે, કારણ કે દરેક મનુષ્ય ત્રણ ગુણો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી પ્રકૃતિનું જ અનુસરણ કરે છે. (ભ.ગી.3/33) જીવનની કોઈપણ અવસ્થાથી, અથવા તેની તીવ્ર અગત્યતા અનુભવાય ત્યારથી મનુષ્ય કૃષ્ણ ભાવના અર્થાત ભગવદ્ ભક્તિ દ્વારા ઇન્દ્રિયોને સંયમિત કરવાનો પ્રારંભ કરી શકે છે અને કામને ભગવદ્પ્રેમમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે કે જે માનવ જીવનની સર્વોચ્ચ પૂર્ણ અવસ્થા છે. (ભ.ગી.3/૪૧)

વશિષ્ઠ સંહિતા અનુસાર કર્મયોગ

'પ્રવર્તક કર્મ', 'સકામ કર્મ' એટલે 'ઇચ્છા સાથેનું કર્મ' અથવા 'પ્રેરિત ક્રિયા' જે ચોક્કસ પરિણામ અથવા પુરસ્કારની અપેક્ષામાં લેવાયેલી ક્રિયાઓનો સંદર્ભ આપે છે. આ કૃત્યો વ્યક્તિગત ધ્યેય અથવા ઇચ્છા પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કરવામાં આવે છે અને વારંવાર સ્વ-હિત દ્વારા પ્રેરિત થાય છે. સકામ કર્મ આસક્તિ, અહંકાર અને કર્તાભાવની ભાવના સાથે સંબંધિત છે, જે કારણ અને અસરના ચક્ર અને નવી કર્મની છાપની રચનામાં પરિણમે છે. (વ.સં.૧/૨૦)

'નિષ્કામ કર્મ', 'નિવર્તક કર્મ' એટલે કે 'ઇચ્છાહીન ક્રિયા'. જેને ક્રિયાના ફળ અથવા પુરસ્કારની અપેક્ષા વિના કરવામાં આવેલી ક્રિયા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. ક્રિયાની આ શૈલી ફરજના ઉદ્દેશ્ય માટે અથવા અન્યને મદદ કરવા માટે કરવામાં આવે છે અને તે નિઃસ્વાર્થતા, નિરાકરણ અને બિન-કર્મશીલતાની ભાવના સાથે સંબંધિત છે. નિષ્કામ કર્મને કર્મ, જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનું રહસ્ય માનવામાં આવે છે. (વ.સં.૧/૨૧)
નિવર્તક કર્મને બે પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે: બાહ્ય કર્મ અને આભ્યન્તર કર્મ. (વ.સં.૧/૨૨)

વેદ સંમત સાધનોથી સંપન્ન જે બાહ્ય પ્રયોગાત્મક ક્રિયા થાય છે તેને બાહ્ય કર્મ કહે છે. બાહ્ય કર્મ એ વ્યક્તિના બાહ્ય કાર્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેમાં શારીરિક કાર્યો, વાણી અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્તન અન્ય લોકો માટે દૃશ્યમાન છે અને બહારની દુનિયામાં થાય છે. બાહ્ય કર્મ સમાજ અને વિશ્વમાં વ્યક્તિના કાર્યોને સમાવે છે, જેમ કે વ્યવસાય, અન્ય લોકો સાથેના સંબંધો, વગેરે. (વ.સં.૧/૨૩)

આત્મા માં બુદ્ધિ દ્વારા માનસિક રૂપથી વેદોક્ત ક્રિયા નું અનુપાલન એ આભ્યંતર કર્મ કહેવાય છે. આભ્યન્તર કર્મ એ વ્યક્તિના આંતરિક કાર્યો, જેમ કે વિચારો, લાગણીઓ અને ઇરાદાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ક્રિયાઓ આંતરિક વિશ્વમાં હાથ ધરવામાં આવે છે અને અન્ય લોકો માટે સ્પષ્ટ નથી. આભ્યંતર કર્મ વ્યક્તિની આંતરિક પ્રવૃત્તિઓને સમાવે છે, જેમ કે

https://www.gapbhasha.org/

વિચારો, લાગણીઓ, ઇરાદાઓ વગેરે. (વ.સં.૧/૨૩) આભ્યંતરકર્મઅનુષ્ઠાન નિત્ય કર્મ, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન અને ભક્તિથી યુક્ત થઈને કરવું જોઈએ. તેનાથી સતત આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (વ.સં.૧/૨૪)
જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની. જ્યાં સુધી શરીર રૂપ સાધન વર્તમાન છે, ત્યાં સુધી વર્ણશ્રમોક્ત કર્મઅનુષ્ઠાન મુક્તી માટે અવશ્ય કરવું જોઈએ. (વ.સં.૧/૨૫) વાસ્તવમાં કર્મકાંડ આ જ છે ,અને આ જ કર્મ માત્ર નું મૂળ છે. (વ.સં.૧/૨૬) જ્ઞાની તેમજ મુમુક્ષુ પણ કર્મ અનુષ્ઠાન જ કરે છે, જેથી આપણે પણ આ જ કર્મોનું જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. (વ.સં.૧/૨૭)
કર્મનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી જીવ આ જ પ્રમાણે જન્મજન્માંતર ના ચક્ર માં ફર્યા કરે છે. કર્મનો ક્ષય થયા બાદ આત્મસુધી થાય છે તેમજ આ શુદ્ધતાથી જ આત્મા નું જ્ઞાન થાય છે. (વ.સં. ૫/૧૪) માત્ર ધ્યાનયોગના બળથી જ મુક્તિ થઈ શકે છે , અને તેના દ્વારા જ મૃત્યુ સૂચક લક્ષણથી શરીરનો અંતકાળ પણ જાણી શકાય છે. (વ.સં. ૫/૧૫)

તુલનાત્મક અધ્યયનન

વસિષ્ઠ સંહિતામાં યોગના યોગીક કર્મ દ્વારા ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરેલ છે, જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગમાં સાંસારિક કર્મ દ્વારા પરમ ચૈતન્ય ને પ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરેલ છે.

વશિષ્ઠ સંહિતામાં યોગી ના કર્મનું મહત્વ દર્શાવેલ છે, જ્યારે ગીતાજી માં દૈહિક કર્મનું મહત્વ દર્શાવેલ છે.

વશિષ્ઠ સંહિતામાં યોગ દ્વારા બાહ્ય સ્તરથી આંતરિક સ્તર સુધી પહોંચવાનો યોગ માર્ગ અને તેના દ્વારા પરમ ચૈતન્યની ઉપાસના સૂચવેલ છે, જ્યારે ગીતાજી માં આંતરિક સ્તરથી દેહસ્તરથી દેવતુલ્ય સ્તર સુધી પહોંચવાની યાત્રા આપવામાં આવેલી છે.

વશિષ્ઠ સંહિતા મુજબ કર્મયોગ યોગીની માનસિકતા અને ચિત્ત શુદ્ધિ પર આધારિત છે. જેમાં , યોગીના મનના કર્મ પણ કેવા હોવા જોઈએ અને બાહ્યકર્મ કરતા આભ્યાન્તર કર્મ વધુ મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવેલ છે. જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગમાં મન - વચન - કર્મ એમ ત્રણેય પર ધ્યાન દોરવામાં આવેલ છે.
વશિષ્ઠ સંહિતામાં દર્શાવ્યા અનુસાર સામાન્ય રીતે યોગીની માનસિકતા સંન્યાસીની હોય. જ્યારે, ગીતાજીના કર્મયોગ મુજબ સમાજમાં રહીને પણ કર્મયોગીની ભૂમિકા સંન્યાસીની હોય છે તેમ બતાવેલ છે.

પ્રવર્તક શબ્દને આપણે જો વ્યાકરણમાં સમજીએ તો, પ્રવૃત્તિ કરે તે પ્રવર્તક, જે પ્રવૃત્તિ કરાવે તે પ્રવર્તક, અને જે કર્મ દ્વારા પ્રવૃત્તિ થાય તે પણ પ્રવર્તક. જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગમાં દ્રષ્ટાનું મહત્વ વર્ણવેલ છે. યોગ માર્ગમાં સ્વયં ને ઈશ્વર સુધી પહોંચાડી અટકી નથી જવાનું પરંતુ, ઈશ્વર સમ્યક બનવાનું છે. આમ ગીતાજી માં દ્રષ્ટા અને સૃષ્ટા વચ્ચેનો ભેદ બતાવવામાં આવેલ છે. જો તમે દ્રષ્ટા બનશો તો પરમાત્મા સમાન બનશો. જો તમે સૃષ્ટા બનશો તો જીવાત્મા બનશો. અને જીવાત્માની કક્ષાથી ઉપર ઉઠવાની કળા એ જ તો 'કર્મયોગ' છે.

તેવી જ રીતે જે નિવૃત્તિ સાધી શકે તે નિવર્તક, જે નિવૃત્તિ કરાવે તે નિવર્તક, અને જે કર્મ દ્વારા નિવૃત્તિ સાધી શકાય તે નિવર્તક. વશિષ્ઠ સંહિતા સૂચવે છે કે નિવર્તક કર્મનો અભ્યાસ ચેતના અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉચ્ચ સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી છે. બાહ્ય વિક્ષેપોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવાથી, મન કેન્દ્રિત અને સ્પષ્ટ બને છે, જેનાથી આત્મની ઊંડી સમજણ થાય છે.જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગમાં નિષ્કામ કર્મ દ્વારા જગતની આશક્તિને છોડીને, ઈચ્છાઓને પરમાત્મા ગમ્ય બનાવીને, જીવનમુક્ત કક્ષામાં જીવાત્માને સ્થાપિત કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ છે. જેના દ્વારા સ્થિતપ્રજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેને આપણા યોગ માર્ગમાં સાતત્ય પૂર્ણ નિષ્કામ સમાધિ સ્થળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

વશિષ્ઠ સંહિતા મુજબ યોગીના બાહ્ય કર્મમાં શાસ્ત્રોકત કર્મ અનુષ્ઠાન દર્શાવેલ છે. જેના દ્વારા યોગીની માનસિકતા શાસ્ત્ર પ્રત્યે પ્રીતિ કરાવી શાસ્ત્ર અનુસાર જ આગળ વધારે છે . જ્યારે આભ્યન્તર કર્મમાં જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ અનુષ્ઠાન ક્રિયાઓ કરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા આગળ વધવાનું બતાવેલ છે. જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગ મુજબ સૃષ્ટિ યજ્ઞમાં નિષ્કામ ભાવે ભાગ લઈ ને કાર્ય પૂર્ણ કરાવે છે.

વશિષ્ઠ સંહિતાના યોગ માર્ગમાં સ્વયં યોગ સિદ્ધ થવું પડે છે જ્યારે ગીતાજીના કર્મયોગમાં ઈશ્વરમાં શરણાગત બની યોગ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. યોગમાર્ગ આપણને સર્વગ્રાહ્ય છે . જ્યાં સુધી નાડી શુદ્ધિ કે ચક્ર શુદ્ધિ થતી નથી, જ્યાં સુધી આંતરિક મળ યોગીને બાધીત કરે છે ત્યાં સુધી યોગ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલા માટે જ આપણે નાડીશુદ્ધિ અને ચક્ર શુદ્ધિ ની ક્રિયાઓ કરીએ છીએ જેના દ્વારા યોગ માર્ગમાં આગળ વધી શકાય. જે આંતરિક અને બાહ્ય મળનો સિદ્ધાંત યોગમાર્ગ માં બતાવેલ છે. એ જ સિદ્ધાંત ગીતાજી માં સંચિત, પ્રારબ્ધ, અને ક્રિયમણ કર્મના રૂપે બતાવેલ છે. જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ, સંચિત, અને ક્રિયમણ કર્મનો મળ શુદ્ધ થતો નથી ત્યાં સુધી જીવાત્મા શુદ્ધ આત્મા બની શકતો નથી.

કર્મયોગની પરાકાષ્ઠામાં ગીતાના કર્મયોગ મુજબ નિષ્કામ કર્મદ્વાર મુક્તિ અપાવે છે. જ્યારે, વશિષ્ઠ સંહિતામાં કર્મયોગ ની સિદ્ધિ નિવર્તક કર્મ દ્વારા યોગ સિદ્ધિ અપાવે છે. અને બંને યોગની સિદ્ધિ જીવન મુક્ત સ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જે યોગી કે કર્મયોગીને જન્મ મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

કર્મયોગની જીવન સાથેની સુસંગતતા

ગીતાજીના કર્મયોગ મુજબ જીવનનો હેતુ ફક્ત ટકી રહેવા માટેનો જ નથી પરંતુ, શાસ્ત્રો મુજબ જીવનના ચાર ઉદ્દેશ્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો છે. જે ચાર ઉદ્દેશ્ય ધર્મ- અર્થ- કામ- મોક્ષ છે. ગીતાજીનો કર્મયોગ આપણને એવું સૂચવે છે કે કર્મ એવા કરીએ જેના દ્વારા ધર્મનું પાલન થાય, અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. અહીંયા કામ નો અર્થ ઈચ્છાઓ ના સમૂહને કાબૂમાં રાખીને નૈષ્ઠિક રીતે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી આજ જીવનનો સનાતન ઉદ્દેશ્ય છે. અત્યારના સમયમાં આ સિદ્ધાંતને આપણે ભૂલી ચૂક્યા છીએ. જે ઘણા બધા દુઃખોનું ઉત્પાદન કરે છે. એ જ દુઃખોનું નિવારણ કર્મયોગ થકી થઈ શકે છે.

જેવી રીતે આપણે સૌ જાણીએ જ છીએ કે ક્રોધ એ દરેક દુર્ગુણોનો રાજા છે. જે ઘણા બધા દુર્ગુણોને સૈનિક સ્વરૂપે લઈ શરીર પર આક્રમણ કરે છે. મન દ્વારા થયેલ કર્મો નો પણ પ્રભાવ ભવિષ્યમાં કારણ શરીરથી સ્થૂળ શરીરમાં પ્રવેશી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ આપણે જો આપણા ક્રોધને વશ કરી લઈએ તો આપણે જીવન નિરોગી જીવી શકીએ છીએ.

કર્મયોગ આપણને લાલચ તેમજ ડર એમ બંને પર કાબુ મેળવતા પણ શીખવે છે. જેવી રીતે દુર્યોધન એ લાલચ દ્વારા હક વિનાનું અને અધર્મના રસ્તે ચાલી પચાવી પાડવાની ભાવના કરી જેના દ્વારા તેનું નિકંદન થયું જ્યારે અર્જુન ભય ઉપર કાબુ મેળવીને ધર્મ અને નીતિ દ્વારા સ્વકર્મનું પાલન કરવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. આ જ રીતે કર્મયોગ દ્વારા દરેક મનુષ્ય લાલચ અને ડર પર કાબુ રાખીને જીવન સફળ બનાવી શકે છે.

આમ, કર્મયોગ આપણને એવું જ્ઞાન આપે છે કે એકબીજા પર વેર અને દ્વેષ ની ભાવના રાખ્યા વગર મન, પરિસ્થિતિ, શરીર, ચેતના, અને આત્મા પ્રતિ જાગૃતિ રાખી માત્રને માત્ર શ્રેષ્ઠ કર્મ પર જ ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેમજ હંમેશા ઈશ્વર કાજે અને ઈશ્વરની પ્રીતિ સિવાય કોઈપણ અપેક્ષા વગર ફક્ત અને ફક્ત પોતાના કર્તવ્યનું પાલન સ્વધર્મ ને આધીન રહીને કરવું જોઈએ.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

નિષ્કર્ષ

આપણી ઉપનીષદો એ કહેલી વાત કદાચ સામાન્ય જન જીવનના માનસપટ ઉપર સમજણ આપી ન પણ શકે, એ જ વાક્ય ને ગીતાજી કર્મયોગના સ્વરૂપમાં સરળ શબ્દોમાં સમજાવે છે કે, અપેક્ષા વિના કર્મ કરવામાં આવે તો એ શુદ્ધ કર્મ બને છે અને તે કોઈ બંધનમાં બાધીત થતા નથી. જે કર્મયોગીને ધીમે ધીમે ઈશ્વરીય માર્ગ પર વધુને વધુ પ્રેરિત કરે છે. વેદ, વેદાંગ, વેદાંત આ બધા શાસ્ત્રો એ આધ્યાત્મિક યાત્રા સફળ બનાવતા ગ્રંથો છે જેની ઉપાસના અને અભ્યાસ કરવાથી ભૌતિક જગતની માયા છૂટે છે અને ધીમે ધીમે જીવાત્મા અધ્યાત્મ માર્ગ પર ગતિ કરે છે.

સંદર્ભ

ભગવદ્ ગીતા (ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર- સ્વામી સુખરામદાસ)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥२- ४७॥
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥२- ४८॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥२- ५१॥
प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥२- ५५॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥२- ६२॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३- ३॥
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥३- ४॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥३- ७॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥३- ९॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥३- १५॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥३- १७॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥३- २४॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥३- २६॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥३- २७॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३- ३३॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥३- ४१॥

વસિષ્ઠ સંહિતા - યોગકાંડ (કૈવલ્યધામ- શ્રી મન માધવ યોગ મંદિર સમિતિ)

"वर्णाश्रमणं कर्मैव कामसहकल्पपूर्वकं |
प्रवर्तकं भवेदेत सर्पसरे वै प्रवर्तनात्" ||१.२०||

https://www.gapbhasha.org/

"तदेव ज्ञानसम्युक्तर्णं सर्वकामविवर्जितं |
निवर्तकं भवेडतज्जनमनस्तु निवर्तलनात्" || १.२१||
"निवर्तकं च वेदेसु द्विविधं सुरयो विदुः |
बह्यामभ्यन्तरं सेति प्रत्येकं मुक्तिसधनम्" ||१.२२||
"बह्याम् बहिः क्रियेत्येवं यत्तद्विहितसाधनं |
अभ्यन्तरं तु बुद्धियव बुद्धिनुस्थानमत्मणि " ||१.२३||
"तयोराभ्यन्तरं कुर्यान्नित्यकर्म यथाविधि |."
ज्ञानभक्तिसमयुक्तः सदानन्दमवाप्नुयत" ||१.२४ ||
"ज्ञानिनो'ज्ञानिनो वापि यवदेहस्य साधनाम् |
तवद्ववर्णाश्रमप्रोक्तं कर्म मुक्तये" ||१.२५ ||
"इत्येवं कर्मसर्वस्वं कर्मकाण्डं च तत्त्वतः "
उपादिस्य तद ब्रह्म योगनिस्तो'भवात् स्वायं " ||१.२६||
"यतः कर्मैव कुर्वन्ति ज्ञानिनो'पि मुमुक्षवः"
ततस्त्वामापि विप्रेन्द्र ज्ञानेनाचर कर्म तत् " ||१.२७||
"एवमेव भ्रमेज्जिवो यवतकर्मपरिक्षयः |."
कर्मक्षयदात्मसुद्धिः सुद्धेनैवात्मवेदनम्" ||५.१४ ||
"चिहनाइराभ्यन्तरैर्बाह्यैर्ज्फित्व गच्छेद्यथारुचि |
यवत क्षेत्रल भवेत् तवत साध्यां सर्वं प्रसाधयेत्" ||५.१६ ||

सन्दर्भग्रन्थसूची

[1] ઘેરણ્ડ સંહિતા, યોગ પબ્લિકેશન ટ્રસ્ટ – ISBN – 978-81-86336-35-9, સંસ્કરણ – 2011
[2] વસિષ્ઠ સંહિતા (યોગકાણ્ડ), દાર્શનિક સાહિત્યાનુસન્ધાન વિભાગ, કૈવલ્યધામ શ્રીમન્માધવ યોગ મન્દિર સમિતિ
[3] Bhagavad-Gita: As It Is, A. C. BHAKTIVEDANTA SWAMI PRABHUPADA, PUBLISHER: THE BHAKTIVEDANTA BOOK TRUST, ISBN: 9789384564209, EDITION: 2019
[4] Hathapradeepika Jyotsna, Editor – Swami Maheshanand, Publisher – Kaivalyadham, ISBN – 978-818948485139, Version – 2004
[5] Apte, V. S. (1988). The student's Sanskrit-English dictionary: Containing appendices on Sanskrit prosody and important literary and geographical names in the ancient history of India. Motilal Banarsidass Publ.

https://www.gapbhasha.org/